

Збереження та евакуація культурної спадщини під час російської агресії (частина 2)

Евакуація культурних та музейних цінностей – невід’ємна складова збереження нашої спільної спадщини в найскладніші часи. Історія світової культури багата на приклади, коли об’єкти історії та культури, твори мистецтва були втрачені назавжди через неналежне ставлення до їх збереження. Ця стаття має на меті дослідити український досвід, набутий під час реальних ситуацій евакуації та збереження української музейної спадщини, розкрити важливість процесу евакуації культурних та музейних цінностей. Краще зрозуміти важливість належного планування й координації процесу евакуації, а також підкреслити роль суспільства, держави та недержавних організацій у збереженні культурної спадщини.

Розв’язана Росією війна забирає не тільки найцінніше – життя і здоров’я наших співгромадян, але й завдає непоправної шкоди цивільній інфраструктурі. За підрахунками Київської економічної школи станом на квітень 2023 року загальні прямі збитки, завдані окупантами, сягнули вже 147,5 млрд доларів. З них 11,3 млрд припадають на освітню й культурну галузь [Kyiv School of Economics]. Росіяни прицільно б’ють по українських культурних закладах не випадково, адже це є частиною гібридної війни проти України, яка має на меті знищити українську ідентичність та історичну пам’ять. Втрати музейних фондів неможливо буде порахувати до повної деокупації України. Але вони вже вражають: від викраденого окупаційною адміністрацією скіфського золота з Мелітопольського краєзнавчого музею, картин Куїнджі та Айвазовського з Маріупольського художнього музею до затоплених музеїв Лівобережжя внаслідок руйнації загарбниками греблі Каховського водосховища. Загалом руйнації та пошкоджень зазнали 63 музеї, 305 релігійних споруд, 569 архітектурних пам’яток [Міністерство культури та інформаційної політики України].

Юридичний аспект

Юридично порядок проведення евакуації в разі загрози або виникнення надзвичайних ситуацій регулюється постановою Кабінету Міністрів України № 841 [Верховна Рада України] від 30 жовтня 2013 року. Постанова окреслює всі процедури проведення евакуації та перелік цінностей, які їй підлягають. На державному рівні рішення про евакуацію приймає Кабінет Міністрів України, на регіональному й місцевому – обласні та місцеві адміністрації відповідно, а на рівні музеїв – їх безпосередні керівники.

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [Верховна Рада України], евакуацією можуть самостійно, або разом з іншими органами, займатися військові адміністрації. В Україні налічується понад 900 музеїв і заповідників державної та комунальної форми власності, більшість із них підпорядковані органам місцевого самоврядування. разі потреби в евакуації заклади мають взаємодіяти насамперед з ними.

Переміщення колекцій у межах музею не потребує втручання Міністерства, це компетенція керівника закладу. Але при евакуації за межі області включається не лише орган місцевого самоврядування, а й Міністерство культури та інформаційної політики України (далі МКІП). Але при цьому наказ МКІП є лише однією зі складових процесу, адже евакуація передбачає міжвідомчу взаємодію.

Україна вперше з часів Другої світової зіткнулася з таким масштабом бойових дій, а загроза ракетних ударів зробила визначення «безпечних районів» для переміщення людей і цінностей проблемним, якщо не сказати умовним. Тому вкрай важливо, щоб усі ланки евакуаційного ланцюжка були максимально готові, а безпекова ситуація була сприятливою.

З моменту введення воєнного стану і дотепер МКІП здійснює координацію евакуаційних заходів, не обмежуючись наказами, але й у більшості випадків забезпечуючи комунікацію на різних рівнях та залучення всіх необхідних учасників евакуаційного процесу, завдяки чому значну кількість музейних предметів вдалося перемістити в безпечні місця.

Щодо превентивної евакуації – у чинному законодавстві немає такого терміна. Евакуація включає низку заходів та є ресурсомістким процесом. Наразі у випадку збройного конфлікту цей механізм безпосередньо запускається із введенням воєнного стану [Міністерство культури та інформаційної політики України].

Але на думку Дмитра Ковалю, юриста, викладача НАУКМА, автора монографії з міжнародно-правового аналізу захисту культурних цінностей у зв'язку із воєнним конфліктом, постанова № 841 має занадто широкий профіль, тому що там ідеться водночас і про евакуацію населення, і про культурні цінності – і це забагато матеріалу для того, щоб документ міг бути інструментальним. Там визначені відповідальні за евакуацію, але це і Мінкульт, і інші органи, що ускладнюватиме взаємодію.

У постанові не визначено алгоритм евакуації: не вказано, звідки брати транспорт, де брати паливо для нього, через скільки часу після наближення ворога на якусь критичну відстань потрібно починати евакуацію, коли повинні розроблятися евакуаційні плани, як вони мають оновлюватися. А оновлювати їх дуже важливо: ми це знаємо за досвідом 2014 року, коли нібито евакуаційні плани в нас були, але всі вони стосувалися вивозу культурних цінностей у Росію.

У постанові немає інформації про те, наскільки детальними мають бути ці плани: наприклад, що певні цінності треба захищати на місці, а інші потрібно транспортувати. Також там немає покликань на міжнародне право: воно теж не дуже багате на практичні інструменти, але вказує,

скажімо, що евакуаційний транспорт має маркуватися певними знаками, такими як блакитний щит.

У постанові сказано про укриття для колекцій, але дуже абстрактно. Не існує конкретних переліків укриттів. Загалом ця постанова не є інструментом, який може серйозно допомогти [Ukraine Crisis Media Center].

Як можна зрозуміти з думки експерта, чіткої процедури евакуації в українському законодавстві не існує. Заплутаність нормативних документів, занедбаність законодавства в музейній сфері, відсутність реформ та ігнорування Кабінетом Міністрів, який на початку вторгнення не включив музеї до переліку ключової інфраструктури, негативно вплинули на збереження музейних фондів у найбільш критичні перші дні повномасштабного російського вторгнення.

Музейна евакуація

Евакуація культурних і музейних цінностей є складним та відповідальним процесом, який зазвичай включає такі етапи:

1. Планування: першим кроком у процесі евакуації є ретельне планування. Створюється команда експертів, яка включає представників музею, реставраторів, істориків та інших фахівців. Визначаються пріоритетні об'єкти для евакуації, створюються детальні плани та розробляються стратегії для максимальної ефективності й безпеки.

2. Оцінка ризиків: фахівці проводять оцінку ризиків, що можуть загрожувати цінностям. Враховуються рівень структурної безпеки будівель та інші фактори, які можуть вплинути на збереження експонатів.

3. Пакування та маркування: культурні цінності належним чином упаковуються, щоб забезпечити їхню безпеку під час транспортування. Кожен експонат маркується та реєструється, щоб уникнути втрати чи плутанини.

4. Транспортування: евакуація включає перевезення цінностей до безпечного місця. Це може бути інший музей, архів, сховище або спеціальний захищений об'єкт.

5. Зберігання на тимчасовому місці: після транспортування культурні цінності зберігаються на тимчасовому місці, де їх можна належним чином зберегти до закінчення загрози. Тут також забезпечується правильне контрольоване середовище для зберігання.

Але на практиці це доволі «розмите» питання. Евакуація та збереження експонатів може означати як вивезення об'єктів в іншу область чи за кордон, так і переміщення їх з вітрини у підвал, або ж те й інше водночас. Фонди кожного музею належать до музейного фонду України, яким керує МКІП. Кожен музей має також свою керуючу установу, деякі підпорядковані безпосередньо Міністерству, але зазвичай це департамент культури місцевої адміністрації – обласної, районної тощо, а також власне керівництво. Для проведення успішної евакуації усі ці інстанції повинні ефективно взаємодіяти. Крім того, навіть якщо колекцію просто спускають у підвал, для її надійного захисту потрібні спеціальні пакувальні матеріали, проте їх мають далеко не всі музеї. Отже, для перевезення потрібні спеціальна тара, транспорт, пальне для нього, охорона, яка супроводжуватиме перевезення, а головне – заклад, який зможе та захоче прийняти колекцію в пристосованих для цього умовах.

Луганський краєзнавчий музей, що містився в Старобільську і колекція якого налічувала понад 20 тисяч одиниць зберігання, за словами директорки Олесі Мілованової, готувався до евакуації заздалегідь [Ukrainer]. Були розроблені плани, черги вивозу експонатів, особисті справи працівників. Але через швидкість наступу російських військ місто вже з 1 березня потрапило під окупацією, а через добу музей вже було розграбовано. Вчасної евакуації не відбулося через хаос, відсутність транспорту та дії колаборантів [Ukrainer].

Чернігівський обласний художній музей ім. Григорія Галагана, об'єктами основного фонду якого є скульптури, живопис, графіка та іконопис, теж готувався до евакуації. Будівля музею постраждала під час

облоги Чернігова. За словами директора музею Юрія Ткача, музей мав власні протоколи дій на випадок надзвичайної ситуації, перелік музейних предметів, розподілених у черги для евакуації, і таке інше [LB.ua]. Уже 24 лютого працівники Музею почали пакувати виставкові експонати, переміщувати їх до підвалу. З нестачею пакувальних матеріалів та інших ресурсів музейникам допомогли. Музей самостійно провів підготовчий етап до евакуації, але вирішити питання з транспортом та маршрутом, місцем зберігання експонатів без погодження з Міністерством і департаментом культури обласної адміністрації неможливо.

За словами Юрія Ткача, департамент допомагав у межах того, що він міг зробити. Але вже під час облоги й обстрілів міста проводити евакуацію було надто небезпечно. Не було також загального плану евакуації, маршрутів та місця для збереження колекцій. Превентивна евакуація також була неможлива через відсутність законодавчої бази і розпорядження МКІП, адже самі музеї не мають таких повноважень [LB.ua].

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Дмитра Яворницького – один з найдавніших і найбільших музеїв України, його фонд налічує 240 тисяч предметів, серед яких – унікальні скіфські й половецькі скульптури, пам'ятки давнього Єгипту, античної Греції, доби запорозького козацтва, стародруки та раритетні видання [Дніпропетровський національний історичний музей].

За словами директорки Юлії Піщанської, планів і маршрутів евакуації не існувало ні в МКІП, ні в обласному департаменті культури. Міністерство проводило наради про те, як пакувати колекції та складати черги на евакуацію, а чітких алгоритмів дій, інструкцій, де брати транспорт, охорону тощо, не було [LB.ua].

Після 24 лютого вся відповідальність за збереження фондів була покладена безпосередньо на працівників Музею. Перелік потреб, які

заклад направляв до МКІП та обласного департаменту, залишився без відповіді. Музейники пакували об'єкти фонду в пакувальні матеріали, куплені на залишки музейного фінансового резерву, купували матеріали за власні кошти, отримували фінансову та матеріальну допомогу від благодійних фондів.

Харківський літературний музей налічує понад 30 тисяч музейних предметів основного фонду та близько 17 тисяч предметів науково-допоміжного фонду. Це предмети, що стосуються харківської та української літератури, культурного контексту Слобожанщини, України, літератури 1920-х років – «Червоного Ренесансу», 1960-1980-х років – шістдесятників та українського руху опору [Віртуальний літмузей]. Заклад став одним з небагатьох, кому вдалося провести успішну евакуацію. За словами заступниці директора Тетяни Пилипчук, музей ще до 24 лютого отримав листи від МКІП з розпорядженням зазначити потреби музею в разі евакуації колекції. Але, як і у випадку з іншими музеями, у музейників не було ні спеціалізованої тари, ні матеріалів для пакування.

24 лютого 2022 року працівники Музею почали терміново переміщувати предмети з експозиції до підвалу, пакувати їх та готувати до евакуації. Отримавши дозвіл на вивезення колекції безпосередньо від МКІП, самотужки відшукали транспорт і з допомогою Штабу порятунку спадщини перемістили фонди до місця зберігання [LB.ua].

Як засвідчують наведені приклади, держава загалом не була готова до евакуації та збереження культурної спадщини на початок повномасштабного вторгнення. Плани евакуації не передбачали шляхів отримання музеями транспорту чи матеріалів для пакування фондів. У деяких випадках була відсутня навіть комунікація з МКІП або місцевими департаментами. Працівникам музеїв, на яких була покладена вся відповідальність за збереження колекцій, доводилося самотійно шукати шляхи евакуації та фінанси. Без допомоги благодійних фондів,

громадських організацій, самих музейників та просто небайдужих громадян втрати української культури могли б бути ще більш катастрофічними.

Неурядові організації та об'єднання

Штаб порятунку спадщини (Heritage Emergency Response Initiative, HERI) – це ініціатива українських музейних експертів, створена у відповідь на агресію Росії та посягання на національну й культурну ідентичність України. Метою цього об'єднання є сприяння збереженню культурної спадщини під час війни та її подальшого відновлення після кризи [Музей революції гідності].

HERI було засновано в перші дні після російського вторгнення, у березні 2022 року було створено волонтерську експертну ініціативу «Штаб порятунку спадщини» (Heritage Rescue Emergency Initiative, HERI). Її заснували ГО «Тустань», Державний заповідник «Тустань» та Національний музей Революції Гідності (Музей Майдану), щоб сприяти збереженню культурної спадщини в умовах війни та її післявоєнному відновленню. З 2022 року HERI на передових рубежах українських зусиль із захисту музеїв, культурних установ та археологічних пам'яток країни, які досі перебувають під атакою російських військ.

Основними пріоритетами діяльності HERI є підготовка до швидкого реагування на надзвичайні ситуації в умовах війни, захист музейних колекцій від втрат, проведення рятувальних операцій, збирання та систематизація інформації про злочини проти культурної спадщини, координація дій між державними, муніципальними органами, музеями, культурними установами, неприбутковим сектором та міжнародними організаціями.

Після заходів першочергової допомоги інституціям культури та їхнім працівникам команда зосередилася на документуванні втрат і ушкоджень культурної спадщини, а також на створенні комплексної інформаційної

системи моніторингу стану культурної спадщини України. У команді HERI працюють архітектори, реставратори, мистецтвознавці, фотографи, оператори БПЛА, юристи, IT-фахівці та інші експерти, яким не байдужа українська культура та її майбутнє. Документуючи втрати та систематизуючи інформацію про культурну спадщину України, HERI формує доказову базу для притягнення злочинців до відповідальності в Міжнародному кримінальному суді, а також готується до відновлення й відбудови культурних пам'яток, відслідковування викрадених музейних реліквій та повернення їх в Україну [Штаб порятунку спадщини].

Музейний кризовий центр (Museum Crisis Center) – це низова ініціатива культурологині та директорки львівського музею «Територія Терору» Ольги Гончар, яка реалізується в партнерстві громадських організацій «Інша Освіта» (Insha Osvita) та «Новий музей» [Музейний кризовий центр].

Музейний кризовий центр спрямований на фінансову, організаційну та людську підтримку невеликих регіональних музеїв та їхніх команд у кризовий і воєнний час. Поки держава рятує фонди насамперед великих національних музеїв, локальні музейні установи часто опиняються поза увагою. Музейний кризовий центр вбачає цінність у кожній локальній музейній інституції і в людях, які бережуть ці знання та колекції.

За словами засновників, Музейний кризовий центр – це ініціатива, яка буде актуальною і в післявоєнний час. Не тільки для відновлення мережі локальних музеїв, повернення колекцій, відновлення експозицій та інвентаризації, але й як інструмент взаємодопомоги в різних кризових ситуаціях. Музейний кризовий центр є об'єднанням, яке започаткуватиме низку проектів, першим із яких є «Швидка музейна допомога».

Музейний кризовий центр уже підтримали Європейська комісія в рамках проекту «Сила тут», центр сучасного мистецтва PinchukArtCentre, німецька спілка MitOst e.V., а також низка меценатів.

З перших днів Музейний кризовий центр роздає індивідуальні фінансові допомоги музейникам, які залишаються в Україні, передусім на окупованих територіях, що продовжують професійну діяльність, але потрапили у складні життєві обставини й потребують підтримки [Львівський муніципальний мистецький центр].

Save Ukrainian Cultural Heritage Online (SUCHO) – це ініціатива понад 1500 міжнародних волонтерів, які співпрацюють онлайн для оцифрування та збереження української культурної спадщини. З початку російського воєнного вторгнення SUCHO зберегло понад 5000 веб-сайтів та 50 ТБ даних українських культурних установ, щоб запобігти їхньому вимкненню. Веб-сайти варіюються від національних архівів до місцевих музеїв, від 3D-екскурсій по церквах до дитячих художніх центрів. SUCHO також займається архівуванням мемів з війни як набору даних для сучасних і майбутніх істориків та інших науковців [Save Ukrainian Cultural Heritage Online].

#SaveUkrainianHeritage є іншою ініціативою, яка працює над збереженням української культурної спадщини, засновником якої є компанія Skeiron. Ця компанія зберігає культурну спадщину України за допомогою 3D-сканування пам'яток, за допомогою лазерних і фотограмметричних технологій. Проект SaveUkrainianHeritage має на меті створення точних 3D-моделей для допомоги у відновленні пам'яток у разі знищення.

Skeiron – це українська компанія, яка пропонує лазерне сканування та інноваційні рішення для музеїв. Їх послуги включають лазерне сканування, геодезію, оцифрування музейних колекцій, AR розробку та віртуальні тури.

Одним з напрямів діяльності Skeiron є оцифрування культурної спадщини для потреб збереження, реставрації та промоції. Це особливо актуально під час російської агресії, коли унікальна культурна спадщина України перебуває під щоденною небезпекою. SaveUkrainianHeritage ставить завдання зафіксувати якнайбільше архітектурних і мистецьких надбань України та вберегти історичну пам'ять від руйнівних впливів [SaveUkrainianHeritage].

До 24 лютого 2022 року питання евакуації українських музеїв не розглядалося всерйоз. Існуючі в українському законодавстві процедури не були створені для війни, а бюрократичний апарат виявився неготовим до масштабу трагедії. Державний апарат працював за правилами мирного часу, коли для евакуації музейних фондів використовувалися ті ж алгоритми, що й під час, наприклад, виставкової діяльності. Ті ж музеї, у яких були готові списки першочергової евакуації, стикалися з відсутністю коштів, матеріалів для пакування й зберігання об'єктів, транспорту. Комунікація між МКІП, департаментами культури і музеями більше залежала від особистих зв'язків працівників музеїв і Міністерства. Загалом як законотворча база, так і сам державний апарат потребують покращення і негайних реформ, які допоможуть навести лад у музейній сфері та комунікації між місцевою і центральною владами.

Джерела

1. Kyiv School of Economics. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/147-5-mlrd-zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-na-kviten-2023-roku/>.
2. LB.ua. URL: https://lb.ua/culture/2022/06/19/520455_muzeyna_evakuatsiya_shcho_pishlo_tak.html.
3. Save Ukrainian Cultural Heritage Online. URL: <https://www.sucho.org/>
4. SaveUkrainianHeritage. URL: <http://www.skeiron.com.ua>.

5. Ukraine Crisis Media Center. URL: <https://uacrisis.org/uk/yak-ubezpechty-kulturnu-spadshhynu-v-umovah-vijny-dumky-ekspertiv>.
6. Ukrainer. Голоси окупації. URL: <https://ukrainer.net/holosy-okupatsii-olesia/>.
7. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
8. Віртуальний Літмузей. URL: <http://litme.com.ua/kolekciya>.
9. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. URL: <http://www.museum.dp.ua/historydim.html>.
10. Львівський муніципальний мистецький центр. URL: <https://www.lvivart.center/events/prezentacziya-inicziatyvy-muzejnyj-kryzovyj-czentr-ta-onlajn-dyskusiya-parteriv-i-partnerok-proyektu/>.
11. Музей Революції Гідності. URL: <https://www.maidanmuseum.org/en/node/2121>.
12. Музейний кризовий центр. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100083180718086>.
13. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://mkip.gov.ua/content/normativnopravovi-akti-u-sferi-muzejnoi-spravi.html>.
14. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://restore.mkip.gov.ua/objects>.
15. Штаб порятунку спадщини. URL: <https://www.facebook.com/HERI.Ukraine/>.

Ілля Ткаченко
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу виставкової роботи
Музею історії Десятинної церкви